

PARADOKS EKONOMİ, SOSYOLOJİ ve POLİTİKA DERGİSİ

PARADOKS Economics, Sociology and Policy Journal

Cilt/Vol: 21, Sayı/Issue: 1, Sayfa/Page: 78-101

Yıl: 2025

ISSN: 1305-7979

PARADOKS
Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi

PARADOKS
Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi

Editörler / Editors in Chief

Baş Editör

Prof. Dr. Elif KARAKURT TOSUN

Alan Editörü

Prof. Dr. Sema AY

Teknik Editör

Prof. Dr. Hilal YILDIRIR KESER

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors. None of the contents published cannot be used without being cited.

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Committee

Prof. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Elif KARAKURT TOSUN
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Mariah EHMKE (University of Wyoming)
Doç. Dr. Zerrin FIRAT (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Prof. Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Bursa Teknik Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)

Hakem Kurulu / Referee Committee

Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal DEĞER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Sami DENKER (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KAYA (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait KAYGUSUZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet MUTLU (Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap PALAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur YOZGAT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Rasim AKPINAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ATANUR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülin ASLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Arzu ÇAHANTİMUR (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyda ÖZSOY (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan BIÇKI (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat Arman KARASU (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa KOCAOĞLU (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet MUTLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Özer ÖZBEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)

Doç. Dr. Gözde YILMAZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aybeniz AKDENİZ AR (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Cantürk CANER (Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Işın KIRIŞKAN (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Burcu ÖNGEN BİLİR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ersoy SOYDAN (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan ÖZALPIN (Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Enes Battal KESKİN (Uludağ Üniversitesi)

Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi

Yıl: 2025, Cilt/Vol: 21, Sayı/Issue: 1

HAKEM KURULU

Prof. Dr. Gökçe Çiçek CEYHUN	BURSA TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Halit Burç AKA	TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Funda YİRMİBEŞOĞLU	İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Esra ÇIKMAZ	GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Yaprak ÖZEL	İSTANBUL NİŞANTAŞI ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Gülşen ÇETİN AYDIN	KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Mehmet Fatih ÇÖMLEKÇİ	KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen DURMUŞ	GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
Dr. Öğr. Üyesi Ercan İNCE	İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
Dr. Öğr. Üyesi Gülayşe ÜLGEN TÜREDİ	KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Dr. Öğr. Üyesi Bilge ÇAĞATAY	FENERBAHÇE ÜNİVERSİTESİ

ROBERT NISBET’TE İLERLEME FİKRİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet Zeki DUMAN

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-9369-9337

zekiduman@yahoo.com

Eren RIZVANOĞLU

Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,

Felsefe Bölümü

ORCID: 0000-0002-3578-1041

eren.rizvanoglu@idu.edu.tr

Meryem AKDAĞ

Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-8757-2823

m.akdag@yyu.edu.tr

ÖZET

Bu makalede, insanlık tarihinin aslında toplumsal bir evrim, gelişme ve ilerleme tarihi olduğu ve ilerleme fikrinin temellerinin de 18. yüzyılın aydınlanma felsefesine ve dolayısıyla modern çağa değil, kadim zamanların Greko-Romen medeniyetine ve onun kültürüne dayandığı görüşü, aynı zamanda 20. yüzyılın en önemli muhafazakâr düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Robert Nisbet’in “İlerleme Fikrinin Tarihi” adlı eserinden hareketle ele alınacaktır. Bu amaçla önce, ilerleme kavramının etimolojik anlamı ve tarihsel kökeni üzerinde durulacak, ardından da uygarlığın geçmişte ilerlediği, şimdi ilerlemekte olduğu ve kuvvetle muhtemel gelecekte de ilerlemeye devam edeceği fikrinin epistemolojik temelleri tartışılacaktır. Daha çok tarihin yavaş, kademeli ve sürekli değiştiği ve dolayısıyla da ilerlediği fikri etrafından şekillenen bu tartışmanın en önemli yanı, hem insanlığın geçmişten bugüne nasıl bir seyir izleyerek ve hangi mücadeleler sonucunda bugüne geldiğini hem de bundan sonra nasıl bir değişim çizgisi göstererek ilerleyeceğini ortaya koymasıdır. Bunun yanı sıra daha çok doğal ve tekdüze bir ilerleme fikrinden beslenen ilerlemeci tarih anlayışı ile tarihin aslından tekerrürden ibaret olduğunu iddia eden döngüsel tarih anlayışı da karşılaştırılacaktır. Dolayısıyla makalede, kökü antik Yunan ve Roma dönemine kadar uzanan tarih felsefesinin temelleri, özelde de bu temele sistematik ve bütüncül bir açıdan yaklaşmakla beraber, ilerleme fikrinin, geçen yirmi beş yüz yıl boyunca Batı’nın

tarihinde hiçbir düşünce sisteminin yapamadığı kadar iyi şeylere yol açtığını ve bu sayede bilim ve teknolojinin yaratıldığını savunan ve dolayısıyla da ilerleme teorisine olan inancını ifade eden Robert Nisbet'in temel görüşleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İlerleme, Gelişme, Toplumsal Evrim, Robert Nisbet, Sosyal Bilimler.

AN EVALUATION ON THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE IDEA OF PROGRESS IN ROBERT NISBET

Mehmet Zeki DUMAN

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters,

Department Of Sociology

ORCID: 0000-0002-9369-9337

zekiduman@yahoo.com

Eren RIZVANOĞLU

Prof. Dr., İzmir Democracy University, Faculty of Arts and Sciences,

Department Of Philosophy

ORCID: 0000-0002-3578-1041

eren.rizvanoglu@idu.edu.tr

Meryem AKDAĞ

PhD, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters,

Department Of Sociology

ORCID: 0000-0002-8757-2823

m.akdag@yyu.edu.tr

ABSTRACT

This article examines the view that human history is essentially a history of social evolution, development, and progress and that the foundations of the idea of progress do not stem from the Enlightenment philosophy of the 18th century and, consequently, the modern era, but rather from the Greco-Roman civilization and its culture of ancient times. This discussion will be based on Robert Nisbet's work *History of the Idea of Progress*, as he is considered one of the most significant conservative thinkers of the 20th century. To this end, the article first focuses on the etymological meaning and historical roots of the concept of progress and then discusses the epistemological foundations of the belief that civilization has advanced in the past, is currently advancing, and will most likely continue to advance in the future. The most crucial aspect of this debate, which revolves around the idea that history changes slowly, gradually, and continuously—and thus progresses—is that it reveals both the trajectory humanity has followed and the struggles it has faced to reach the present, as well as the direction of its future transformation. Additionally, the article compares the progressive understanding of history, which is nourished by the idea of natural and linear progress, with the cyclical view of history, which claims that history is essentially a repetition of events. Accordingly, this study will address the foundations of the philosophy of history, which dates back to ancient Greece and Rome,

with a systematic and holistic approach. In particular, it will focus on Robert Nisbet's key arguments, emphasizing his belief that the idea of progress has led to more positive developments in Western history than any other intellectual system over the past twenty-five centuries and has thus contributed to the creation of science and technology.

Key Words: *Progress, Development, Social Evolution, Robert Nisbet, Social Sciences*

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi ve kültürünün geçmişten bugüne nasıl bir değişim ve dönüşüm seyri/rotası izlediği sorusu, insanoğlunun tarih boyunca kendisine sormadan edemediği kadim bir soru olmuştur. Çünkü bu soru(n), en başta kavramsal olarak tarihin ve kültürün neliğini sorgulamayı ve buna cevap vermeyi amaçlamıştır. Özünde dünya hakkında bir dizi söylemden ibaret olan ve çoğu zaman içinde hakikat arayışına dair birtakım ipuçları da barındıran bu cevaplar, genellikle toplumsal gerçekliğin zaman içinde nasıl şekillendiğini ve bu şekillenmede rol oynayan tarihsel ve kültürel dinamiklerin nasıl evrildiğini de ortaya koymaktadır. Nitekim bizlerin tarihe bu kadar çok anlam yüklememizin temel nedeni de onun, sadece geçmişin bilgisini bize ulaştırmasından veya onu görünür kılmasından değil aynı zamanda dünyayı çoğu zaman düz bir metne dönüştürmek suretiyle insanlığın nasıl ilerlediğini anlamamızı sağlamasından da kaynaklanmıştır.

Tarihin geçmişten bugüne nasıl ilerlediği veya gerçekte ilerleyip ilerlemediği fikri ise halen can alıcı bir soru ve sorun olmaya devam etmektedir. Çünkü Jenkins'in da (1997: 19) çok veciz bir biçimde ortaya koyduğu gibi tarih, her şeyden önce bir tarih yazımından ve tarih yazımı da metinler arası dilsel bir kuruluştan ibarettir. Aslında tarih yazımının metinler arası dilsel bir kuruluştan ibaret olması demek, Carr'ın (2016) deyişiyle söylersek, tarihin ne gerçekte bugün ile geçmiş arasında doğrudan bir köprü ne de gerçekte nesnel/olgusal bir yanı olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni ise, Bloch'un da (2013: 56) belirttiği gibi içinde yaşamakta olduğumuz 21. yüzyılda bile insanın kültürel gelişimini konu alan diğer tüm disiplinler gibi tarihin de aslında halen çocukluluk evresinde olmasıdır. Bu konuda kat edeceğimiz çok daha uzun bir yol/yolculuğumuz bulunmaktadır.

Bu yolculuğun günümüzdeki durağına geldiğimizde karşımıza, tarihin çocukluk evresinde olduğu tespiti bir yana, insanın gerçekte kendisini bir sosyal varlık olarak bildiği/bulduğu günden bu yana, sürekli bir değişim çabası içerisinde olduğu, yarattığı uygarlıkların ve kültürlerin ve dolayısıyla da tarihin(in) durmaksızın ilerlediği fikri ön plana çıkmıştır. Bu fikir, geçmişte olduğu gibi bugün de popüleritesini sürdürmektedir. Örneğin günümüzde Japon asıllı siyaset bilimcisi Fukuyama, Tarihin Sonu ve Son insan adlı eserinde insanların ilerleme yolculuğunun sona erdiğini ve nihayetinde ulaşmak istedikleri son noktaya vardıklarını iddia etmiştir. Ona göre aslında bir ilerleme seferinden ibaret olan tarihsel yolculuğumuz, artık nihai hedefine ulaşmıştır. Ancak bu hedefe varana kadar insanlar çok ağır bedeller de ödemiştir. Örneğin yıllarca durmaksızın süren ve milyonlarca insanın ölümüne yol

açan küresel savaşlar, meydana gelen radikal devrimler, jakoben ve otoriter rejimler, hep bu bedelin sadece görünen yüzleridir.

Fukuyama, 20. yüzyılda Komünizmin ve siyasal İslam'ın çöküşüyle beraber, tarihte denenmiş olan bütün beşerî sistemlerin ve politik düzenlerin son bulduğunu, insanlığın tarih yolculuğunun Batı'nın veya Batı düşüncesinin zaferiyle nihayetlendiğini iddia etmiştir. Ona göre yaşadığımız şey, “sadece Soğuk Savaş'ın ya da savaş sonrası dünya tarihinin sona ermesine değil, fakat insanlığın ideolojik evriminin son noktasına ulaşması ve beşerî yönetim biçiminin son evresi olan Batılı liberal demokrasinin evrenselleşmesi anlamında tarihin sonuna tanıklık etmekteyiz” (Fukuyama, 2002: 23). Buna göre ilerleme maratonunda tarih, nihai hedefine tam bir mükemmeliyet içerisinde varmış ve insanlık tarihsel yürüyüşünün sonuna gelmiştir. Aslında Fukuyama'nın ilham aldığı yakın dönem Avrupa tarihinin filozofları da benzer bir düşünceyi çok daha öncesinden dile getirmişlerdi. Örneğin ünlü Alman düşünür ve filozof Hegel de Fransız İhtilali için benzer şeyleri söylemiş ve yazmıştı.

Aynı şekilde 19. yüzyılda sosyolojinin kurucusu Comte da ve onunla beraber Herbert Spencer ve Karl Marx da ilerleme fikrine dair net ve katıksız bir düşünce ortaya koymuşlardı. Ancak insanlığın maddi, ahlaki ve manevi anlamda gelişmesini; bilgi ve bilimde yükselmesini içeren tarihsel ilerleme fikrinin gerçekte nerede, ne zaman ve nasıl başladığı sorusu ise en az tarihin neliği sorusu kadar tartışmalı görünmektedir. Bu tartışmada ilerlemenin geçmişin kadim zamanlarına değil, yakın dönem Avrupa tarihinin aydınlanma dönemine dayandığına yönelik genel bir kanaat söz konusudur. Aynı zamanda bu çalışmanın ana eksenini de oluşturan ve bu kanaatin ne kadar yanlış ve yüzeysel olduğunu ortaya koyan Nisbet, ilerleme fikrinin çoğu zaman düşündüğümüz aksine aydınlanma dönemiyle başlamadığını, köklerinin Antik Yunan ve Roma'ya kadar dayandığını iddia ederek “İlerleme Fikrinin Tarihi” adlı eserinde bu köklerin izlerini bulmaya çalışmıştır.

2. ROBERT NİSBET'TE İLERLEME FİKRİNİN FELSEFİ TEMELLERİ

Hiç şüphe yok ki, düşünce tarihinde en çok üzerinde durulan ve başta tarih, felsefe, antropoloji ve sosyoloji olmak üzere farklı disiplinler tarafından sıkça ele alınan kavramların başında “ilerleme” kavramı gelmektedir. Bu kavramın özellikle sosyal bilimlerde kimi zaman farklı anlamlara gelecek biçimde kullanılmasının iki temel nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi ilerlemeyle, insanlık tarihinde kültür ve medeniyetlerin geçmişten bugüne nasıl bir değişim çizgisi izlediği, ikincisi de bu değişim çizgisinin gelecekte nasıl evrileceği vurgulanmaya çalışılır. Bununla birlikte bu vurgu, insanlığın hangi tarihsel süreçlerden geçerek ve ne tür

mücadeleler vererek bugüne geldiği ve dolayısıyla da ilerlemeye nasıl bir anlam atfetmemiz gerektiği sorusunu da beraberinde getirmektedir. Aslında bu soruya vereceğimiz her cevap, bizi, bir önceki bölümde de vurgulandığı gibi iki temel yaklaşıma götürecektir.

Bu yaklaşımlardan ilki, Hegel, Marx, Saint-Simon, Spencer, Condorcet ve Comte'un başını çektiği birtakım düşünürlerin, insanlığın durmaksızın sürekli ilerlemeye devam ettiği ve edeceği fikrini savunan ilerlemeci tarih anlayışıdır. Diğer yaklaşım ise çizgisel/doğrusal tarih anlayışının tam karşısında yer alan ve temelde doğa yasalarında olduğu gibi tarihte de tedrici bir devinimin, dinamiğin ve kendi kendine yenilenmenin olduğunu iddia eden döngüsel tarih anlayışıdır. Başta Spengler ve Toynbee olmak üzere 20. yüzyılın en önemli tarih felsefecilerinin başını çektiği bu yaklaşımın en önemli temsilcisi ise, aynı zamanda 14. yüzyılda yaşamış olan ve sosyoloji disiplinin de kurucusu olarak kabul edilen İbn Haldun'dur. "Tarih tekerrürden ibarettir" sözü, onun bu anlamda en çok bilinen ve döngüsel tarih fikrinin adeta mottosu haline gelen söz)dür.

Buna göre kendi dünyasının yaratıcısı olan insan ve insanın yarattığı tarih, düz bir çizgi üzerinden ilerlemeyip sürekli kendi kendini tekrarlamaktadır. Aynı şekilde uygarlıklar da hiçbir zaman sonsuz gelişmemektedir. Onlar da zaman içinde büyümekte, gelişmekte ve nihayetinde de yıkılmaktadırlar. Oysa kıblesi ilerleme olan tarih anlayışı, döngüsellliği değil devinimi, olayların tekerrürünü değil tikelliğini, geriye dönüşü değil gelişmeyi ve büyümeyi esas almıştır. Konuya bu açıdan baktığımızda ilerleme fikrine dair Nisbet'in ortaya koyduğu yaklaşımın ise çağdaşlarından bir hayli farklılaştığını görmekteyiz. Şöyle ki, Batının siyasi düşünce tarihinde genellikle "ilerleme" kavramının ilk kez moderniteyle beraber özellikle de 18. yüzyıl aydınlanma felsefesiyle beraber ortaya çıktığına yönelik genel bir kanı söz konusudur.

Aynı şekilde başını J. Burry ve P. Rossi'nin çektiği kimi çağdaş düşünürler de ilerleme düşüncesinin kaynağını, modern çağla beraber bilimde, sanatta, edebiyatta, kültürde, teknikte ve teknolojiye baş gösteren önemli atılımlarda ve gelişmelerde gördükleri için modern bilim imgesinin, ilerleme (progressus) fikrinin oluşmasına da etkide bulunduğunu iddia etmişlerdir (Salgar, 2015: 312). Oysa Nisbet, ilerleme fikrinin, sadece erken modern dönemle sınırlandırılmayacağını, halihazırda içinde yaşamakta olduğumuz 21. yüzyılda bile entelektüel tartışmaların en önemli yanını oluşturduğunu ve dolayısıyla da bunun, "aydınlanmadan doğan, salt modern bir fikir olmadığını, bilakis Yunanlılara ve Romalılarına ve özelliklere de Aziz Augustine'e ve onun yüzyıllar boyunca çok uzun ve kesintisiz şekilde devam eden takipçilerine kadar uzanan bir düşünce formu" olduğunu vurgulamıştır (Nisbet, 2023: 12).

İlerleme mefhumunun modern olduğuna yönelik tartışmaları gereksiz, sığ ve temelsiz bulan Nisbet, kendi içinde büyüme, gelişme ve dolayısıyla da ilerleme fikrini içeren felsefi yaklaşımı hem muhafazakâr bir tutumla ki, -burada muhafazakârlığı daha çok aydınlanma karşıtlığı olarak ele almaya çalışmakta- (Nisbet, 1997: 100) hem de bu fikrin kökenini, antik Yunan ve Roma uygarlığına kadar götürebilmektedir (Güngörmez, 2011: 30-36). Ona göre tarihsel ilerleme fikri, seküler kesimin ortaya koyduğu soyut, tümdengelimci ve fantastik kurgulardan ibarettir (Nisbet, 2014: 51). Çünkü kim ne derse desin tarih, nihayetinde tecrübedir ve tecrübe, hiçbir zaman yaşanacak olana değil, yani geleceğe değil; yaşanmış olana, yani geçmişe dayanır. Ayrıca “geçmiş ontolojiktir; tarih ise kurgudur (fictive). Başka bir ifadeyle geçmiş ontolojiktir, tarih muhayyel. (Nitekim) “geçek tarih diye bir şey de yoktur” der Benedetto Croce, “yalnızca tarihçilerin tarihi vardır.” Tarih yoktur; tarihler vardır. Tarih bir geçmişten ve dolayısıyla zamandan nasiplenme tarzıdır” (Arslan, 2013: 18).

Nitekim Nisbet’in “İlerleme Fikrinin Tarihi” adlı eseri de baştan sona bu fikriyatı, -yani hem tarihin ontolojik, hayali, soyut ve kurgusal bir yanı olduğunu; bu anlamda ne geçmişe dair nesnel bir tarihselliğin ortaya koyabildiğini ne de ilerlemenin salt modern bir fikir olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu eserinde ilerleme fikrinin aynı zamanda Platon, Aristoteles ve Aiskhylos gibi bazı Yunan düşünürlerinde görüldüğü gibi Lucretius ve Seneca gibi bazı Romalılarda da görüldüğünü- ele almaktadır. Bunun yanı sıra Nisbet, söz konusu eserinde özellikle şu iki hususu da -ilerleme düşüncesinin derinliğini, kadim zamanlardaki yerini ve dolayısıyla da insanlık tarihiyle olan özdeşliğini, diğeri de bu düşüncenin muhteşem ve mükemmel bir geleceği öngördüğünü- vurgulamaya çalışmıştır.

Ona göre kendi içinde kademeli, yavaş ve sürekli bir değişim ve dönüşüm düşüncesini içeren ilerleme fikri, hem Batını kendisini dünyanın geride kalan toplumlarından ayırmak için kullandığı kategorik bir ayrıma hem de 20. yüzyılın birçok totaliter ve otoriter iktidarının arkasındaki itici güce işaret etmektedir (Güngörmez, 2024: 29). Bu içeriğin ayrıntısına indiğimizde Batının sergilediği ilerleme düşüncesinin aslında ideolojik bir bakış açısına¹ sahip

¹ Nisbet, toplumsal evrim, tarihsel değişim ve sosyal gelişim gibi kavramları da içinde barındıran “ilerleme fikri”nin, her ne kadar kulağa hoş gelse de bu fikrin, aynı zamanda kendi içinde *ben* ve *öteki* ayrımını yarattığını/ körüklediğini ve bunun da kimi zaman kültürel kimi zaman da budunsal ayrımları ve farklılıkları açıklamanın aracı olarak kullanıldığını düşünmüştür. Örneğin düşünöre göre Batı toplumları, 15. ve 16. yüzyıllardan başlayarak dünyanın geride kalan toplumlarıyla karşılaştıklarında ve onlarla temas kurduklarında, kendilerini düşünsel, bilişsel, kültürel ve fiziksel açıdan onlardan ayırmak ve dolayısıyla da daha güçlü, muktedir ve hâkim olduklarını düşünmek için ilerleme fikrine dört elle sarılmışlardır. Buna göre, ilerici Batı medeniyeti, uygar ve medeni; Batı dışında kalanlar ise yerli ve ilkeldiler. Bu toplumların, en başta kültürel gelişim seviyeleri düşüktü ve bu nedenle ya ıslah edilmeleri ya da eğitilmeleri gerekirdi. Nitekim ilerici olduğunu düşünmeye başlayan Avrupalılar, Amerika’ya ayak basar basmaz Kızılderilileri, geri kalmış bir halk olarak aşağılayıp ya sömürmeye ya da yok etmeye çalışmışlardır. Nitekim Nisbet’e göre Batının egosantrik/etnosantrik bir yaklaşımla kendisini dünyanın adeta efendisi gibi görmesinin ve geride kalan toplumları da uygarlaştırmaya çalışmasının zihinsel arka planda da hep ilerleme fikrine duyduğu inanç yatmaktadır. Buna göre Batı dünyası ilericiliği, Batı dışı dünya ise gericiği

olduğu ve dolayısıyla da bu düşünce biçiminin çok da masum olmadığı görülecektir. Nitekim bu bakış açısı ve düşünceyle şekillenmiş olan sosyal bilimler de hem Hristiyanlığın teolojik karakterli ilerleme düşüncesini sekülerleştirmek suretiyle insan doğasında temellendirmeye çalışmış (Işık, 2018: 29), hem de insanlığın tarihsel gelişimini basitten karmaşığa ve ilkelikten modernliğe doğru uzanan tarihsel ve toplumsal bir evrimleşme süreci olarak tanımlamıştır.

Bu evrimleşme sürecinin en önemli özelliği ise yavaş, sürekli ve tedrici bir ilerlemeyi varsaymasıdır. Dolayısıyla Nisbet'e göre (2023: 29) her tür devrimsel ve evrimsel gelişmenin temelinde yatan ilerleme fikri, "insanlığın geçmişte -ilkelliğin, barbarlığın ve hatta hiçliğin iptidai- yola çıkarak ilerlediğini, şimdi ilerlemekte olduğunu ve gelecekte de ilerlemeye devam edeceğini savunur." Bu durum, tabiri caizse nerede başladığı belli olmasa da nereye varacağı belli olan kesintisiz bir yolculuğa benzemektedir. Başlangıçta meşakkatli olan bu yolculuğun nihai hedefi ise maddi ve manevi bakımdan daha yüksek bir konuma, duruma ve düzeye gelmektir. Bununla beraber Nisbet, Yunanlılardan 20. yüzyıla kadar geçen tarihi sürede "ilerleme" veya "aşağı olandan üstün olana" geçişin iki temel anlamı da olduğunu vurgulamaktadır. Bunlardan ilki, Hesiodos'tan Lucretius'a, Aziz Augustine'den Comte'a kadar gelen büyük ilerleme peygamberlerinin hepsinde "ilerleme"nin; öncelikle nesnel, bilimsel ve teknolojik bilginin bir tezahürü olarak hep gelişmek, büyümek ve daha mükemmel hale gelmek olduğuna dair çok güçlü bir inancın var olmasıdır.

Zira bu düşünürlere göre insan, merak ve bilgisi sayesinde hem evrenin ve doğasının büyüsunü bozmuş hem de karanlığı aydınlığa çevirmiştir. Bunu sağlayan şey ise insandaki bilme, öğrenme ve keşfetme arzusunu harekete geçiren ilerleme düşüncesidir. İkincisi de ilerlemenin "insanın yeryüzündeki ahlaki veya ruhsal durumunun, mutluluğu, doğanın ve toplumun eziyetlerinden kurtulması ve her şeyden önce onun huzura veya sükûnetine odaklanmasıdır. İlerleme veya yükselmenin amacı, insanlığın bu manevi, ruhani ve ahlaki erdemleri yeryüzünde nihai olarak elde etmesi ve böylece insan doğasının her zamankinden çok daha fazla mükemmelleşmesine yol açmasıdır" (Nisbet, 2023: 30). Dolayısıyla ilerleme fikri, büyük Alman filozofu Leibniz'in (2017) ifadesiyle söylersek, insanın dünyayı, mümkün olan dünyaların en mükemmeli haline getirmeye çalışmasıdır. Nisbet, bu mükemmel dünya

temsil etmektedir. Aynı şekilde 20. yüzyılın en büyük totaliter ve faşist yönetimlerin felsefesi de hep ilerleme fikrine dayanmıştır. Ancak, Nisbet, her ne kadar ilerleme inancına yönelik sicilini her zaman temiz olmadığını düşünse de "ilerleme fikrinin geçen yirmi beş yüzyıl boyunca Batı'nın tarihinde başka hiçbir fikrin yapamadığı kadar iyi şeylere yol açtığına, daha çok alanda, daha çok yaratıcılığa sebep olduğuna, insanlığa yönelik umudu ve gelişmeye dair bireysel arzuyu güçlendirdiğine inanmaya devam edeceğini" belirtmeden de edememiştir (Nisbet, 2023: 16-34).

düşüncenin epistemolojik temellerini ise başlıca dört döneme -Klasik dünya, İlk Hristiyanlık, Orta çağ ve Rönesans ile Büyük Yenilenme dönemi- ayırmaktadır.

3. KLASİK DÜNYADA İLERLEME FİKRİNİN DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

Nisbet, pek çok bilim adamından farklı olarak ilerleme fikrinin ana hatlarını ve tarihsel kökenini kadim döneme, yani antik Yunan ve Roma dönemine dayandırmıştır. Ona göre insanlığın başlangıçtaki bilimsel, kültürel ve teknolojik geriliği zamanla yerini ilerleme fikrine bırakmış ve bu ilerleme fikrinin ilk kaynağını ise klasik dünya oluşturmuştur. Bu klasik dünyanın başat iki toplumu olarak -Yunanlılar ve Romalılar- karşımıza çıkmaktadır. Bu toplumların en önemli özelliği, değeri her geçen gün daha çok anlaşılan evrensel nitelikte bir takım düşünce sistemlerini ve yönetim biçimlerini yaratmış olmalarıdır. Örneğin demokrasiyi Yunanlılar icat etmiş; modern hukuk sisteminin temellerini de Romalılar atmıştır. Aynı şekilde bu toplumlar bilimde, sanatta ve felsefe de bir hayli ilerlemişlerdir. Dolayısıyla Yunanlılar ve Romanlıların, alışılmış geleneksel yorumun aksine ilerleme konusunda yüksek bir farkındalığa sahip oldukları söylenebilir.

Nitekim bu dönemin ünlü düşünürlerinden ve aynı zamanda da ilk sofistlerinden biri olan Protagoras, insanlık tarihinin, aslında ilerlemeci bir tarih olduğunu belirtirken, “insanı, her şeyin ölçüsü” olarak ilan etmiştir. Bu düşüncesiyle insanın hem yegâne kılavuzunun akıl olduğunu ve akıl dışında kendisini yönlendirecek başka bir gücün olmadığını/olamayacağını hem de her şeyin insana göre değişiklik arz edebileceğini dolayısıyla da bir şeyin kendiliğinden iyi veya kötü olmayıp, bunun insana göre farklılaşabileceğini vurgulamıştır. Protagoras’ın bu düşüncesi kendisinin de içinde olduğu Sofistlerin genelde aklın kullanımından, bilgiye, septsizme ve eleştiriye verdikleri önemden özelde de içinde yaşadıkları toplumun aksak yönlerini gezgin olmaları nedeniyle daha iyi gözlemleri ve bunların değişmesi gerektiğine olan inançlarını çekinmeden ifade etmelerinden kaynaklanmıştır.

Nitekim Nisbet’e göre (2023: 57), “sofistlerin çoğu, sanatların ve bilimlerin çağlar boyunca ilerlemesinin reddedilemez gerçeği göz önüne alındığında, tıpkı 18. yüzyıl Fransız filozofları kadar hararetle, bu ilerlemenin ürünlerinden yararlanan eğitimli zihinlerin her şeyi bilinçli ve kasıtlı olarak gelecek nesillerin yararına iyileştirmemesi için hiçbir sebep bulunmadığına inanıyorlardı.” Bunun yanı sıra Klasik dünyada ilerlemeye karşı güçlü bir inanca sahip olan diğer bir düşünür de aynı zamanda Yunanlıların ilk tarihçilerinden biri olduğunu bildiğimiz Hesiodos’ tur. Nisbet’e göre (2023: 41-48) “o, tarih ve reform yoluyla ilerlemeye dair Yunan inancının gerçek kaynağıdır.” Bu yargıyı destekleyen en somut örnek

ise -Hesiodos' un Prometheus efsanesinde ve Onun, Zeus'un gazabına göğüs gererek Olympos Dağı'ndan ateşi çalıp insanlığa vermesinde ve bu sayede insanlığı korkudan, karanlıktan ve yoksulluktan kurtarıp sonunda uygarlığa kavuşturmasında- görebiliyoruz.

Hesiodos'un bu efsanesi, insanlığın yokluktan bolluğa ve kötünden iyiye doğru doğru ilerlediğini göstermesi açısından da önemlidir. Ayrıca Hesiodos, yazdığı eserlerde insanlık tarihini kendi içinde farklı dönemlere ayırmış; bu tarihsel dönemlerin her birini, bir öncekine göre daha ileri düzeyde göstererek ilerlemenin kaçınılmazlığını da vurgulamıştır. Nisbet'e göre (2023: 48) Hesiodos ilerlemeye, "yani çekişmenin ortadan kaldırılması, adaletin evrenselleştirilmesi ve çalışkanlık yoluyla insanın kendisinin ilerici bir gelecek yaratmadaki etkisine inanıyordu." Aslında M.Ö. 5. yüzyılda karşımıza çıkan Hesiodos 'un başta Prometheus miti olmak üzere dile getirdiği düşünceler, kendisinden sonra Aiskhylos'tan Xenophanes'e, Sokrates'ten Platon'a ve Aristoteles'e varıncaya kadar birçok antik düşünürleri de etkilemiş ve onlar da ilerleme düşüncesine adeta iman ederek içinde yaşadıkları toplumun daha iyiye ve ileriye gideceğine inanmışlardır.

Söz konusu düşünür ve filozofların eserlerinde genellikle toplumsal ve bireysel adaletten, ahlaktan, erdemden, iyilikten, güzellikten ve bilgelikten söz etmelerinin temel nedeni de geleceğe duydukları güven ve ilerleme fikrine duydukları inançtan kaynaklanmıştır. Nitekim yakından baktığımızda ilerlemeci bir anlayışa ve vizyona sahip olduğunu gördüğümüz bu Yunanlı filozofların, her şeyden önce ilerleme fikrine duydukları katıksız bir imanla insanlığı, karanlık geçmişinden kurtarıp aydınlık bir geleceğe kavuşturabileceklerine inandıklarını görürüz. Zira kimisi idealist kimisi de rasyonalist olan bu düşünürler, ilerleme düşüncesi sayesinde hem parlak bir geleceğin hayalini kurabilmişler hem de içinde yaşadıkları ve çoğu zaman yozlaştığını düşündükleri toplumsal ve politik düzenin değişebileceğini de savunmuşlardır.

İlerleme fikrinin Yunan düşüncesindeki en önemli temsilcilerinden biri de aynı zamanda felsefe tarihine adeta damgasını vurmuş olan ve İngiliz filozof Whitehead'in deyişiyle tüm Batı felsefe tarihine düşülmüş bir dipnottan ibaret olan Platon'dur. Hiç şüphesiz tüm klasik düşünürler arasında Platon'un apayrı bir yeri bulunmaktadır. Platon'un düşünce tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmasının en önemli nedeni, hem erdemli ve ahlaklı bir yaşamın mümkün ve gerekli olduğunu ortaya koyması hem de metafizik kapısını aralayacak epistemolojik bir açılımın öncülüğünü yapmış olmasıdır. Nitekim Cornford'a göre (2022, akt., Nisbet, 2023: 61), "diğer pek çok filozof olduğu gibi Platon için de iki gerçeklik düzeni vardır: özünde dinsel ya da mistik, zamanın ötesinde, ebedi ve mükemmel olan ve günlerimizi yaşamak zorunda olduğumuz maddi, toplumsal, ekonomik ve politik düzen." Eserlerinde bu düzenin her

iki yanını da -maddi, manevi- vurgulayan Platon, tıpkı halefleri gibi tarihin ilkelikten uygarlığı doğru ilerlediğini iddia etmiştir.

Platon, göre insanlar ilk dönemlerde küçük öbekler halinde ve iptidai koşullar içinde yaşarken zaman içinde sayılarının artmasıyla hem kendilerini hem de içinde yaşadıkları doğayı düşünmeye başlamışlar. Bu düşünme, o güne kadar edilgen bir varlık olan insanı harekete geçirerek onun yaratıcılığını ortaya çıkartmış; böylece toplumsal gelişimin ilk örneği olan sanat ve kültür de meydana gelmiştir. Yine insanlar, demografik artış ve güvenlik sorunları nedeniyle siyasal açıdan da örgütlemeye başlamışlardır. Beraberinde yöneten yönetilen ilişkisini de getiren bu örgütlenme, zamanla Atina'nın da içinde olduğu şehir devletlerinin oluşmasını sağlamıştır. Tarihte kimi zaman hızlı kimi zaman da tedrici bir değişimden söz edilebileceğini vurgulayan Platon, bunun aynı zamanda kaçınılmaz ve önüne geçilmez bir gerçeklik olduğunu vurgulamıştır.

Filozofa göre, “mükemmel fikirlerin dışında hiçbir şeyin var olmadığı doğaüstü bir dünya var, ama aynı zamanda içinde yaşadığımız, atalarımızın yaşadığı ve en önemlisi torunlarımızın içinde yaşayacağı bir dünya da var; değişim ve ilerlemenin dünyasıdır bu” (Nisbet, 2023: 67). Bu değişim ve ilerleme dünyasında hiçbir şeyin kalıcılığı yoktur, çünkü aslolan geçiciliktir. Bu geçiciliğin farkında olan diğer bir düşünür de aynı zamanda Platon'un öğrenciliğini de yapmış olan ve genellikle İslam felsefecilerinin “muallim-i evvel”, yani “ilk öğretmen” olarak andıkları Aristoteles'tir. Aristoteles, eserlerinde esasen politik yaşamın imkanını ve insanların tarihsel süreç içerisinde nasıl büyük ve örgütlü bir yaşamı inşa ettiklerini merak edip araştırmıştır. Nitekim onun Politika adlı eseri, baştan sona insanın siyasallaşma serüvenini, serencamını ve sürecini konu edinmiştir. Her alanda olduğu gibi siyaset kurumunun da sürekli değiştiğini, değişmesi gerektiğini ve bu değişimin bir sonucu olarak da insanların uygar bir toplum haline gelmeye başladığını vurgulamıştır.

Burada Aristoteles, aileden köy birimlerine, köyden şehir devletlerine uzanan geniş ve uzun bir sürecin yaşandığından söz etmektedir. Ancak o da tıpkı hocası Platon gibi şehir devletlerinin de bir ömür boyu, ilelebet yaşayamayacağını ve dolayısıyla her şehrin de zamanla yerini yenilerine bırakacağını düşünmüştür. Bu düşünceden hareketle Aristoteles'in ilerleme fikri bağlamında iki önemli tespitin -hem toplumsal yaşamın zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkan siyasetin; hem de gündelik yaşamın aktığı şehirlerin sürekli değiştiğini- söylemek mümkündür. Nisbet'e göre nasıl ki tarih ve reform yoluyla ilerlemeye dair Yunan inancının gerçek kaynağı Platon ve Aristoteles dışında Hesiodos ise, aynı şekilde Romalılar arasında insanlığın ilerlemesinin emsalsiz filozofu da hiç şüphe yok ki, Lucretius' tur. Zira Helenistik

çağda hiçbir düşünür, Lucretius kadar ilerleme fikrine duyduğu inancı bu kadar yüksek bir perdeden dile getirmemiştir.

Ayrıca Lucretius, yaşamı boyunca doğaya karşı özel bir ilgi duymuş ve doğanın kendi içindeki devinimini ve değişimini gözlemlemeye çalışmıştır. Bu gözlem ve merak duygusu, onu, türlerin birbirleriyle olan ilişkisini ve bu ilişkide sürekli bir türün ki, -bu her zaman için güçlü olanın zayıf olanı ya yenmesi ya yemesi ya da öldürmesiyle sonuçlanmaktadır- diğer bir türü yok ettiği, ancak bu yok oluşun beraberinde sürekli bir doğumu ve yenilemeyi de getirdiği sonucuna götürmüştür. Ona göre hayat, sadece insanların değil hayvanların da birbirlerini yok ettikleri bir sahnedir. Bu sahnede güçlü türlerin ayakta kalabilmesi için zayıf türlerin sahnenin dışına atılması gerekmektedir. Böylece tabiatta sürekli bir yenilenme ve değişim dalgası yaşanmaktadır ki, bu yenilenme ve değişim dalgası, tarihin sürekliliğini ve dolayısıyla da ilerlemesini sağlamaktadır.

Lucretius'un bildirdiğine göre insanlık tarihi, ilkelikten uygarlığa doğru evrimsel bir süreç izlemiştir. Başlangıçta Hobbes'un "doğa durumu" söz konusuysa ve insanlar sayıca az oldukları için daha basit denebilecek bir hayat yaşamayı yeğlemişlerdir. Henüz aile ve akrabalık sistemlerinin, toplumsal kurumların ve değerlerin söz konusu olmadığı bu dönemde tekdüze bir yaşamı, insanların güçlü ve devasa hayvanlar tarafından öldürüldüğü başka bir dönem izlemiştir. Ancak düşünöre göre bu durum, insan soyunu tümden yok etmeyi başarmamış ve insanlar, zamanla çoğalarak önce aile, sonra akrabalık ilişkilerini geliştirip, ardından da söz konusu hayvanlardan korunmak için ilkel türde kulübeler inşa etmişlerdir. Doğanın çetin koşullarında yaşamak zorunda kalan insanlar, Tanrılar tarafından kendilerine bir nimet olarak verilmiş olan dili geliştirip kültürel bir dünyayı da yaratmayı ve böylece toplumsal bir hayatı meydana getirmeyi başarmışlardır. Bu toplumsal hayatın devamı için de politik olarak da örgütlenmeleri gerekmiştir (Nisbet, 2023: 74-79) ve günün sonunda;

Krallar, güç ve ihtişamla yönetmek için yavaş yavaş ortaya çıktılar, ancak monarşiyi anarşi izledi, mutlak hükümet "ayaktakımının ayakları altında" çöğendi. Bunun, "herkesin gücü ve reisliği kendisi için aradığında, her konuda. Düzensizliğin en uç noktasına varacağı" bir aşama izledi. Ancak bu aşama da zamanla ortadan kalktı ve ardından, yerleşik ilkelerin keyfi, monarşik gücün hüküm sürdüğü yerleşik ilkelerin var olduğu gerçek hükümet ve hukukun başlangıcı geldi (Nisbet, 2023: 80).

Bu pasajdan da anlaşılacağı gibi aslında Lucretius da tıpkı çağdaşları gibi insanlığın tarihsel gelişimini yavaştan, tedrici ve dolayısıyla da evrimsel geliştiğini ve bunun nihai bir sonunun da olamayacağını fark etmiştir. Ve bu gerçeği fark ettiği için olsa gerek, geleceğin

öngörülebilir parlak dünyasını da geçmişten ayırmış; daha düzenli ve daha istikrarlı bir yaşamın hayalini kurmuştur. Helenistik çağda Lucretius'la beraber ilerleme fikrinin en sadık düşünürlerinden biri de aynı zamanda dönemin Roma İmparatoru Neron'a da danışmanlık yaptığı için çok fazla eleştiri almış olan Seneca'dır. O da zamanın testinden geçmiş medeniyetlerin başarılarını sıralarken, belli birtakım aşamaların kaydedilmesinden söz etmiş; bir Aristotelesçi olarak değişimin gücüne olan hayranlığını gizleyememiştir. Romalı Seneca, ilerleme fikrine olan sadakatini şu sözlerle ifade etmiştir;

“Zihinlerin keskin zekasının ve uzun süreli çalışmanın şimdi gizli olanı gün ışığına çıkaracağı zaman gelecek... Bizden sonra gelenlerin, “Bu kadar aşikâr olan şeyler hakkında nasıl cahil kalabildik, hayret! diyecekleri günler gelecek” (Nisbet, 2023: 40-41). Aslında bu ifadesiyle Seneca, insanlık tarihinin kendi içinde bir ilerleme ideali taşıdığına ve güçlü, yüce ve ihtişamlı olan bu idealin er geçen gerçekleşeceğine inanmıştır. Kısacası ilerleme fikrinin kaynağını, dayanağını ve dolayısıyla da epistemolojik temelini oluşturan Klasik dünyanın, aslında tarihe, kültüre ve uygarlığa olan inancın da geliştiği ve yeşerdiği bir çağ olarak görülmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitelim Nisbet'e göre bu çağın genel karakteristik özelliklerine ve dönemin filozoflarının temel görüşlerine baktığımızda şu gerçeğin apaçık görüldüğünü söyleyebiliriz;

“Hesiodos' tan Seneca'ya kadar, ilk olarak bilgiye, insanlığı koruma, rahatlık ve esenlik sağlayan türden pratik bilgiye saygı, hatta derin bir hürmet duygusu olduğunu görürüz. İkincisi, bu bilgiyi insanın bazen Tanrıların yardımlarıyla olsa da yine de uzun vadede kendi çabaları, kendi yetenekleri aracılığıyla elde ettiğine dair açık bir kavrayış görüyoruz. Üçüncü olarak da bu tür bir kazanımın belirli bir zaman dilimi boyunca birikimli olarak oluştuğunu -Xenophanes' in daha önce belirttiği gibi “zaman içinde”, Platon'un deyişiyle “azar azar” ve Xenophanes'inkinden yarım binyıl sonra Lucretius'un ifade ettiği üzere “adım adım” gerçekleştiğinin kabul edildiğini anlıyoruz” (Nisbet, 2023: 87). O halde denebilir ki, insanlık tarihinin sürekli bir ilerleme (tekâmül) içerisinde olduğu fikri, en başta antikite dönemi filozofları tarafından dillendirilmiş; onları takip eden orta çağ Hristiyan düşünürleri ise bunu daha da ileriye götürmüşlerdir.

4. İLK HİRİSTİYANLIK DÖNEMİNDE İLERLEME FİKRİNİN FELSEFİ TEMELLERİ

Klasik pagan düşünürlerin ortaya koyduğu ilerleme fikri, Klasik Hristiyanlar tarafından da yeni unsurlar eklenerek genişletilmiş ve derinleştirilmiştir. Böylece Hristiyanlık inancı

içinde kendisine yer bulan ilerleme düşüncesi, zamanla Batı dünyasına da kök salmaya başlamıştır. Bilindiği gibi Yunanlılar ve Romalılar, hakikati bulma arayışında bilgiye ve erdeme paha biçilmez bir değer verdikleri için gündelik yaşamlarında bilime, sanata ve edebiyata da çok fazla yer vermişlerdir. Klasik Hristiyan düşünürleri ise ilerleme fikrini teolojiyle (İsa'nın öğretisiyle) birleştirmeye çalışarak ona, adeta ruhani bir güç katmışlardır. Bu güçle hem bilgi ve bilme faaliyetleri, yüzyıllar boyunca Kilisenin tekelinde kalmış hem de bu sayede Hristiyanlık öğretisi Batı'dan başlamak üzere tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Zamanla inancı bilgiyle harmanlayan Kilise babaları, geleceğe dair bir takım dinsel temelli doktrinler de üretmişlerdir.

Bu dinsel temelli doktrinlerde ilerleme fikri, vahy (Tanrısal bilgi) ile yeni bir forma kavuşmuştur. Nitekim Nisbet'e göre (2023:89) bu yeni formla kastedilen şey, "tüm insanlığın birliği vizyonu, tarihsel zorunluluğun rolü, insanlık tarihinin en başından beri var olan bir tasarımın uzun çağlar boyunca ortaya çıkması olarak ilerleme imgesi ve en azından giderek daha büyük ve yönelim bakımından da öte dünyaya ait olmaktan ziyade daha dünyevi hale gelen çok uzak bir geleceğe duyulan güvendir... (Buna) insanlığın kademeli, kümülatif, ruhsal mükemmelliğe, zamanla yeryüzünde altın bir mutluluk çağına, hükümdar olarak geri dönen Mesih'le bir milenyuma ulaşacak olan içkin bir sürece yapılan vurgu" da eklenmelidir." Bu vurguda aslolan geleceğin asrı saadetine duyulan inançtır. Nitekim Hristiyanlık inancına göre geleceğin dünyası, geçmişten ve bugünden çok daha ileri olacaktır.

Bu açıdan bakıldığında aslında kökeni Yahudiliğe dayanan Hristiyanlığın, sadece dini inanç formuyla sınırlı kalmadığını aynı zamanda bir tarih felsefesi olarak da görülmesi gerektiğini söylemek mümkündür. Zira ilk Hristiyan düşünürlerin çoğu, Yahudi dini metinlerinde de geçen Mesih'in kurtarıcılığına inanarak sürekli bir gelecek vizyonu oluşturmaya ve kendi taraftarlarını da buna inandırmaya çalışmışlardır. Her ne kadar Yahudiler İsa'yı, Mesih olarak kabul etmese de Hristiyanlar bu inançta ısrar etmişlerdir ve onu, ruhani (kurtarıcı) bir figür olarak gördükleri için gelecekte bir Tanrı Krallığının kurulacağına inanmışlardır. Bu inanca göre İsa, ahir zamanda yeniden dünyaya gelerek bütün kötülükleri ortadan kaldırılabilecektir. Hristiyanlığın bu eskatolojik inancında öne çıkan en önemli husus, insanların ve yeryüzünün geleceğine dair bir takım önsel haberlerin verilmesi ve dolayısıyla da geleceğin kurgulanmasıdır. Ancak bu kurguda geleceğin bugünden ve geçmişten daha iyi olacağına dair inanç, aslında ilerleme dediğimiz fikrin de temelini oluşturmuştur.

Hristiyanlık öğretisine göre içinde yaşamakta olduğumuz dünya, insan ırkı tarafından kirletilmekle kalmamış aynı zamanda günahların ve kötülüklerin alıp başını gittiği bir yer haline gelmiştir. İnsanın kibrinden, bencilliğinden ve açgözlülüğünden kaynaklanan bu kötülük,

gelecekte binlerce yıl sürecek olan bir altın çağla beraber tarihe gömülecektir. Bu gelecek zaman (ahir zaman), insanlığın kurtuluşa ve saadete erdiği ileri bir zamandır. Dolayısıyla denebilir ki, bir dünya dini olan Hristiyanlık ve bu inancı yayan Kilise babaları, her şeyden önce insanlık tarihiyle hesaplaşmakta ve bu hesaplaşmada bütün faturayı, işlediği günahlar yüzünden insana kesmekte ama aynı zamanda insanın kurtuluşunu da gelecek bir zaman dilimine ötelemektedir. Geleceği müjdeleyen bu zaman dilimi, Tanrısal inayetin gerçekleştiği ve yeryüzündeki kötülüklerin silindiği ileri (ahir) bir zamandır. Burada dikkatimizi çeken şey, aynı zamanda Batı felsefesinin temellerini de atmış olan Hristiyanlığın, tarihi düalist bir çerçevede yorumlamış olmasıdır.

Zira bu inanca göre tarih, İsa'dan önce ve İsa'dan sonra olmak üzere ikiye ayrılabilir. İnsanın yaratılış amacını ve gayesini kaybettiği, hakikat yolundan sapıp, kendi heva ve hevesiyle yaşamaya başladığı ve dolayısıyla da kötülöklere boğulduğu bir tarihsel dönemden; kurtuluşa ermek için İsa'nın öğretisine sarıldığı, günahlarından arınmaya ve Tanrı yolunda gitmeye başladığı bir döneme adım atacaktır. Dolayısıyla burada iyiliğin ve kötülüğün zamansal bir ayrıma tabi tutulduğu ve bu zamansal ayrımın merkezine ise İsa'nın oturtulduğu eskatolojik bir anlayış söz konusudur. Bu anlayışın en somut tezahürünü, Nisbet'in de gayet açık ve aydınlatıcı bir biçimde ortaya koyduğu gibi Pavlus'tan sonra Hristiyanlık öğretisinin en büyük mimarı ve Batı düşünce tarihinde gelmiş geçmiş en büyük düşünürü olan Aziz Augustinus' ta görmekteyiz. Tümüyle tarihsel-kronolojik ve düalist bir tarzda yazdığı Tanrı Devleti adlı eseri, onun sadece din anlayışını değil aynı zamanda tarih anlayışını da ortaya koymaktadır.

Augustinus, söz konusu eserinde dünya tarihine dair iki farklı toplum tipinden ve bu toplumların yaşadıkları mekân/şehirden söz etmektedir. Buna göre dünya tarihi başından beri bu iki yaşam biçiminin birbiriyle olan mücadelesine sahne olmuştur (Canatan, 2021:27-28). Bir yanda Tanrı şehri (ciutas dei) diğer yanda yeryüzü şehri (terrena ciutias) bulunmaktadır. Tanrı şehrinde günahsız insanlar ve melekler yaşarken diğerinde günahkâr olduğu için kurtarılamamış olan insanlar ve düşmüş olan melekler yaşamaktadır. Bu iki dünya, her ne kadar iç içe geçmiş ve birlikte yaşıyor görüntüsü verseler de aslında bunlar birbirlerinin zıddıdır. Augustinus bu iki şehri somutlaştırmak için Kudüs'ü (Tanrı şehrine) Babil'i de (yeryüzü şehrine) örnek olarak verir. Tanrı şehrini dünyada Kilise temsil ederken, yeryüzü şehrini ise başında kralların ve imparatorlukların bulunduğu devletler temsil etmektedir. Aslında Augustinus Tanrı şehriyle somut olarak İsa'nın doğduğu şehri, yani Kudüs'ü kastetmektedir.

Aziz Augustinus' un dünya tarihini bu karışıklık temelinde izah etmeye çalışmasının en önemli nedeni, hem Hristiyanlık teolojisinin özünde iyiliği temsil ettiğini ifade etmek hem de insanlığın ebedi kurtuluşunun ileriki bir zaman diliminde (altın çağda) olacağını göstermek

içindir. Ancak Nisbet'e göre (2023: 128-129) "Tanrı Devletinde, Batılı ilerleme fikrinin gerçekten hayati ve temel unsurları da mevcuttur: insanlık veya insan türü, insanlığın zaman içinde maddi ve manevi olarak gelişen kümülatif ilerlemesi; yeryüzünde var olan veya şimdi var olan tüm medeniyetlerin, kültürlerin ve insanların sıkıştırılabileceği tek bir zaman çerçevesi; tek çizgili bir akış olarak zaman fikri; her biri bir uygarlık tarihi ya da uygarlıklar grubu ya da bir kültürel gelişme düzeyi tarafından yansıtılan aşamalar ve çağlar kavramı; kökleri tarihsel farkındalığa dayanan toplumsal reform anlayışı; tarihin zorunlu karakterine ve gelecekteki bazı amaç veya hedeflerin kaçınılmazlığına olan inanç; tarihsel sürecin motoru olarak şehirler, uluslar ve sınıflar arasındaki çatışma fikri ve son olarak, Augustine tarafından sonraki yüzyıllarda neredeyse tüm ütopyaların temel boyutlarını oluşturacak olan psikolojik, kültürel ve ekonomik kavramlarla çizilen geleceğin sevinç içinde kendinden geçmiş resmi: refah ve bolluk, güvenlik, eşitlik, özgürlük ve huzur. Ve adalet!"

5. ORTA ÇAĞ VE RÖNESANS DÖNEMİNDE İLERLEME FİKRİNİN FELSEFİ TEMELLERİ

Literatüre Klasik Sonrası Dönem olarak geçen ve daha çok Kilise egemenliği, feodal düzen ve skolastik düşünceyle beraber karakterize edilen Orta çağ dönemi, bazı tarihçiler tarafından aslında bir yenilenme, değişim ve ilerleme çağı olarak da görülmüştür. Avrupa düşünce tarihinde çok önemli bir yer işgal eden orta çağ felsefesi ise günümüzde artık daha farklı bir bakış açısıyla yorumlanmaktadır. Bilindiği gibi bu çağ, genellikle karanlık bir asır olarak nitelendirilmiştir. Ancak yapılan araştırmalar, son derece önyargılı ve ideolojik bir bakış açısı içerdiği görülen bu niteleme ve değerlendirmenin, aslında, söz konusu çağın ruhunu yansıtmadığı ve sanılanın aksine bu çağın, inançla birlikte düşüncenin ve bilimin temellerinin atıldığı, antikitenin yeniden canlandığı, filozoflar arasında ilerleme fikrinin serpilip geliştiği ve dolayısıyla da karanlığın değil, aydınlığın ortaya çıktığı bir dönem olarak yeniden görülmeye başlandı.

Nitekim Nisbet de bu görüşten hareketle bir zamanlar neredeyse yalnızca teolojiye ve doğaüstü alana ait meselelerin konuşulduğu, bu dünyaya ait meselelerin ise hiç konuşulmadığı bir dönem olarak tasvir edilen Orta çağın, artık bilimsel, sanatsal, teknolojik, entelektüel ve kültürel yanıyla da tartışılmaya ve öne çıkmaya başladığını düşünmüştür. Ona göre Orta çağ döneminin sonlarına doğru, yukarıda söz konusu ettiğimiz Hristiyanlığın ilk dönemindeki ilerleme fikri, iyicene olgunlaşmıştır. Zira insanlığın ilerlemesine dair anlayışları -yani uzak geçmişten uzak geleceğe kültürün istikrarlı, kümülatif ilerlemesine dair farkındalık ve bu farkındalıkla birlikte, ileride gelecek ahlak ve maneviyatın altın çağına duyulan inanç- özellikle

çağın sonunda birçok düşünürün eserlerinde iyice görülmeye ve ilerleme fikrine duyulan inancın bilim çevrelerinde de yüksek bir sesle dillendirilmeye başlanmıştır (Nisbet, 2023: 131).

Nisbet'e göre Orta çağın düşünürleri arasında ilerleme fikrinin karşılık bulmasının en önemli nedeni, bu çağın düşünce ikliminin capcanlı olması ve bu iklim içinde sesi yükselen düşünürlerin, yüzyıllardır unutulmuş olan ama her zaman nostaljik çekiciliğiyle de merak uyandırmış bulunan Antik Yunan ve Roma dünyasını yeniden keşfetmeye başlamış olmalarıdır. Bunun yanı sıra söz konusu çağda yaşanan yoğun felsefi ve teolojik tartışmalar ve bu tartışmaların yarattığı fikri değişim ve dönüşümler de ilerleme fikrini beslemiştir. Çünkü bu çağın düşünürleri, sadece ilerleme fikrini gündeme getirmekle kalmamışlar aynı zamanda dünya meselelerinde bilimsel bilginin, sanatın ve kültürün önemini vurgulayarak daha iyi bir geleceğin nasıl inşa edilebileceğini de tartışmışlardır. Bu tartışmaların varlığı bile Orta çağ döneminde zengin bir düşünce ikliminin söz konusu olduğunu ve bu iklim sayesinde çok önemli düşünür ve filozofların yetiştiğini göstermektedir.

Eğer bugün bir Orta çağ felsefesinden söz edebiliyorsak, bunu, o dönemde insan bilgisine duyulan inanca ve dolayısıyla da akla biçilen değere borçluyuz. Çünkü bu çağa Hristiyanlık inancı damgasını vurmuştur ve bu inanç, daha önceden de belirtildiği gibi ilerleme fikrine, pagan seleflerinin bilmediği ruhani bir güç vererek ona yeni bir form ve anlam kazandırmaya çalışmıştır. Nitekim Orta çağın egemen düşünce sistemine ve genel geçer hâkim fikirlerine baktığımızda, burada hem manevi/mistik hem de maddi/ seküler bir düşünce ikliminin hâkim olduğunu ve bu iki alanın çoğu zaman yan yana durduğunu görürüz. Bu dönem, sanılanın aksine sadece uhrevi ve ruhani değil, aynı zamanda dünyevi mevzuların da konuşulduğu ve tartışıldığı bir dönem olarak da kayda geçmiştir. Nereden bakarsak bakalım bu dönemin din bilginlerini ve düşünürlerini motive eden ve onlarda ilerleme fikrini besleyen şey, özünde yenilemeyi ve değişmeyi içeren Binyılcılığa duydukları eşsiz imandır.

Hiç şüphesiz ilerleme fikri söz konusu olduğunda Orta çağ dönemi yanında Rönesans'tan da söz etmek gerekir. Orta çağın sonundaki "Rönesans" dönemi, deyim yerindeyse antikitenin küllerinden doğup yeniden hayat bulduğu bir dönemdir. Bu dönem, Le Goff'un (2016: 48) deyişiyle en başta "studia humanitatis'i öne çıkarmıştır. Artık insan, Tanrının Orta çağ düşüncesi ve toplumu üzerindeki ezici ağırlığına kıyasla, ilk sırada yer almaktadır." Yeniden doğuş anlamına gelen kavram, Greko-Romen fikir ve erdemlerinin yeniden tedavüle sokulduğu, eski klasik eserlere odaklanıldığı, yeni bir medeniyet arayışının başladığı ve dolayısıyla altın bir çağın kurulmasına çalışıldığı bir dönemi de temsil etmektedir. Bu dönemin diğer bir özelliği, insanın yaratıcılığını keşfetmesi yanında bu yaratıcılığı sanatsal ve kültürel alanda sergilenmesine olanak tanımış olmasıdır. Onun içindir ki birçok düşünür,

bilimin, felsefenin, hümanizmin, aklın ve mimarlığın öne çıkmaya başladığı bu dönemi tasvir ederken genelde, edebiyattan, tiyatrodan, resimden, heykelden, şiirden, müzikten kısacası görsel ve estetik sanatlardan söz etme ihtiyacını da hissederler.

Nisbet (2023: 164) bilim ve sanatın Orta çağın entelektüel ikliminde serpilip geliştiğini, ancak Xenophanes' ten Joachim'e kadar gördüğümüz şekliyle ilerleme fikrinin ise Rönesans'ta bulunmadığını iddia etmiştir. Ancak bu iddianın da aslında Rönesans döneminde kültür, bilim ve sanatın gelişmediği ve söz konusu dönemin entelektüellerinin kendi çağlarıyla gurur duyacak hiçbir girişimde bulunmadıkları anlamına da gelmediğini belirtmiştir. Yazara göre ilerleme fikrinin temelinde tarihsel süreklilik düşüncesi yatmaktadır. Her ne kadar bu düşünce, kimi dönemlerde geri plana itilmiş olsa da nihayetinde Platon'un deyişiyle “azar azar” veya “adım adım” gelişmeye devam etmiş ve günümüze kadar da gelmiştir. Ancak Nisbet, Rönesans hümanistlerinin genelde ilerleme fikriyle bağdaşmayan duygulara ve akılcı olmayan çıkarımlara yöneldiklerini savunurken, temel çıkış noktasını, Makyavel, Erasmus, Thomas More, Francis Bacon ve Descartes gibi dönemin önce gelen düşünürlerinin eserlerinde herhangi bir ilerleme fikrine vurgu yapmamalarına dayandırmıştır.

Örneğin Nisbet (2023: 169-171) olağanüstü bir zihne sahip olduğunu düşündüğü Makyavel'in insanlık için uzun vadeli geri dönüşü olmayan bir ilerleme fikrine inanmadığını; insani varoluşun doğası gereği ve değişken karakteri nedeniyle sürekli ilerlemediğini; devletlerin ise ilerlediği gibi gerileyebildiğini de Floransa Tarihi adlı eserinde şu tespitlerle ortaya koymuştur: “Ülkeler normal değişimlerinde genellikle düzenden düzensizliğe giderler ve sonra düzensizlikten düzene geri dönerler, çünkü -doğa dünyevi şeylerin sabit kalmasına izin vermediği için-en üst düzeyde mükemmelliğe ulaştıklarında ve daha fazla yükselme olasılıkları kalmadığında aşağı inmek gerekir. Aynı şekilde aşağı indiklerinde ve kusurlarından dolayı en diplere ulaştıklarında, daha aşağı inmedikleri için zorunlu olarak yükselirler. Yani her zaman iyiden kötüye doğru inerler ve kötüden iyiye doğru yükselirler.” Dolayısıyla Makyavel dünyanın aslında her zaman aynı şekilde gittiğini; iyinin yanında kötünün de olduğunu ve bu iyi ve kötünün de ülkeden ülkeye değişebildiğini belirterek ilerleme fikrinin aslında olmadığını vurgulamıştır.

Nisbet'e göre tarihin, uyarlığın ve kültürün ilerlemek bir yana aslında gerilediğini, hatta yozlaştığını iddia eden diğer bir düşünür de Thomas More'dur. O, her ne kadar Ütopya adlı eserinde geleceğin ilerlemiş uygarlığına bir gönderme yapsa da aslında söz konusu eserinde ilerlemeye dair açık bir düşüncesi bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra tarihte, fikirde, kültürde çizgisel bir akışın, zorunlu ve sürekli bir ilerleme anlayışının olmadığını savunan Francis Bacon'da gibi Descartes da metodolojik şüpheciliğiyle, dışımızda olan her şeyi salt görünüş,

hatta yanılsama alemine mahkûm etmiş ve bununla, bilginin geçmişte, bugün de ve gelecekte de zorunlu olarak gelişmesini ve bilim ve sanata ya da insanlığın refahındaki gelişmeyi içeren ilerleme inancına dair bir düşünceyi de reddetmiştir (Nisbet, 2023: 175-184). Dolayısıyla Nisbet'e göre Rönesans döneminin adı geçen düşünürlerinde belirli bir tarih felsefesini ya da ilerleme teorisini bulmak pek mümkün görünmemektedir.

6. BÜYÜK YENİLENME DÖNEMİNDE İLERLEME FİKRİNİN FELSEFİ TEMELLERİ

Nisbet, yenilenme dönemiyle 1560'tan 1740'a kadarki dönemle Batı Avrupa'da geçen süreyi ele almıştır. O, bu süre içerisinde başta Bodin, Leibniz ve Vico olmak üzere birtakım düşünürlerin tarih felsefelerini ele almaya ve bu tarihsel felsefelerinden hareketle de ilerleme fikrine ulaşmaya çalışmıştır. Nisbet'e göre Bodin' in bilime ve kültüre olan katkısı sadece devlet yönetiminde egemenlik kavramının gerekliliğini ortaya koymuş olması değildir. Bodin'i "Rönesans zihniyetinden ayıran en önemli özellik, onun politik gücün yalnızca bir prensin elinde değil, devlette, bölgesel, egemen devlette olduğuna dair anlayışıdır (Nisbet, 2023: 188). Makyavel'in iktidar teorisinin ve düşünce dünyasının tam karşısında yer alan Bodin, devletin güçlü kalabilmesi için tüm yetkilerin tek bir elde olmaması veya prensin tekeline bulunmaması gerektiğini savunmuştur.

Bu açıdan bakıldığında Bodin' in çağdaşlarına göre ilerici bir fikre sahip olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Bodin, tarihsel gelişmenin kendi içinde sürekli bir değişimi ve dolayısıyla da dönüşümü içerdiğini söyleyerek ilerleme fikrine olan inancını da ifade etmiştir. Dolayısıyla Bodin'in "ilkel, başlangıcından itibaren insanlık durumunun ağır basan bir özelliği olarak gördüğü şey, gerileme ve yozlaşma değil, tersine ilerleme, açılma, gelişme ve yükselmedir" (Nisbet, 2023: 191). Nitekim ona göre insanlar, doğal bir toplum olan aileden türemiştir. Ancak Tanrı'nın bize lütfettiği akıl ve dil yetisi sayesinde birbirimizle konuşmaya, iletişim kurmaya, ilişki içine girerek fikrîsel alışverişte bulunmaya, komşuluk ve akrabalık sistemlerini geliştirmeye ve nihayetinde de gündelik yaşamı mümkün kılan bir hayatın temellerini de oluşturmaya başlamıştır.

Bu adımların aynı anda ve aynı yerde ortaya çıkmadığını vurgulayan Bodin, insanlık tarihinin kendi içinde değişerek ilerlediğini savunmuştur. Geleceğe dair hep bir ümit ve iyimserlik içinde olduğu görülen Bodin, aslında Tanrı'nın bir tasarımı olduğunu düşündüğü uygarlığın, geçmişten bugüne ve bugünden yarına doğru her zaman daha iyiye gideceğine de inanmıştır. Kısacası Batı siyasal düşünce tarihinde çok önemli bir yeri bulunan Bodin,

egemenliği bireyden alıp devlete devretmesiyle hem demokrasinin temellerinin atılmasında belirleyici bir rol oynamış hem de içinde yaşadığı çağa saygı duymakla ve uygarlığın sürekli gelişeceğini ve daha iyiye doğru gidereceğini savunmakla da ilerleme fikrine olan inancını ifade etmiştir. Nisbet'in (2023: 195), ifadesiyle söylersek "Bodin'i -Orta çağa ve Rönesans'a has özelliklerine rağmen- Batı'nın antik çağda ya da Orta çağda bilinen her şeyinin ötesinde tarihe ve ilerlemeye ilgi duymasına ve onunla meşgul olmasına yol açan çağın sabah yıldızı olarak görmek için her türlü neden bulunmaktadır."

Dolayısıyla modern ilerleme fikrinin gelişmesinde Bodin'in çok özel bir yeri olduğunu belirtmemiz gerekir. Bunun yanı sıra Nisbet, 17. yüzyılın İngiltere'sinde daha çok entelektüeller arasında görülen ve temelde bilime ve sanata duyulan hayranlığın şekillendirdiği bir takım bilimsel girişimlerin de ilerleme fikrine çok önemli katkılar sağladığını düşünmüştür. Adına "Püriten Devrim" dediği bu girişimler, genellikle bilimsel ve sanatsal devrimler içermiştir. Kısacası "Rönesans da dahil olmak üzere ve en az Yunanlılara kadar uzanan diğer çağlar, sanat ve bilimlerdeki bilgiyi değer verilecek bir şey olarak önemli bulmuştu. Ancak 17. yüzyılda İngiltere'de Püritenlerin belirgin katkısı, sanatlara ve bilimlere salt faydacı önemden çok daha görkemli bir şey, yani kurtarıcı bir değer bahşetmek oldu. Nasıl ki, din, doğa ve inanç üzerine aralıksız yapılan incelemelerin başlıca gerekçesi haline getirildiyse, doğa ve insan üzerine yapılan incelemeler de dinin gerektiği gibi geliştirilmesi için kesinlikle zorunlu kılındı" (Nisbet, 2023: 202).

Püritenlerin bilime ve sanata apayrı bir yer vermelerinin ve insanlığın tarihsel ve kültürel gelişiminin aslında ilerleme fikrinin bir tezahürü olduğunu savunan Nisbet, 16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan seyahat ve keşiflerin ve bunlardan kaynaklı asimilasyonların temel motivasyonun da yine ilerleme fikri oluşturduğunu düşünmüştür. Bilindiği gibi Avrupa'nın kent soylu varsıl aileleri ve entelektüelleri, Orta çağın sonlarına doğru hem dünyayı çok fazla seyahat etmeye hem de sömürgecilik faaliyetleriyle Avrupa dışındaki diğer kıtaları uzun yıllar işgal etmeye başlamışlardır. Özellikle seyyahlar, bu işgaller sırasında yaptıkları gözlem ve keşiflerle bir yanda farklı toplumları tanıma diğer yanda da onlardan ne kadar ileride olduklarını anlama olanağını elde etmişlerdir. Bu durum, söz konusu seyyahlarda tarih karşısında geride kaldığı düşünülen ilkel toplumların nasıl ilerleyebileceklerine dair bir fikrin oluşmasını da sağlamıştır.

Nisbet'e göre söz konusu seyyahlar, söz konusu ilkel toplumları fark ettiklerinde onların, aslında bir zamanlar uygarlaşmış ırkların yozlaşmış veya bozulmuş hallerini temsil ettiklerini düşünmeye başlamışlardır. Bununla beraber vahşi ve ilkel bir hayat yaşayan bu toplumların henüz Avrupa düzeyine gelmediklerini ve dolayısıyla da onlara göre çok geride

kaldıklarını görmüşlerdir (Nisbet, 2023: 225). Bu durum, günümüzde de halen devam etmekte olan “Avrupalıların medeni ve uygar diğer toplumların ise geri ve ilkel” olduğu algısına da kaynaklık etmiştir. Zaten Nisbet’e göre “Batılı ilerleme fikri, başından beri Avrupa-merkezli olmuştur. Tıpkı Homeros ve çok daha sonra Thucydides’in çevrelerindeki ilkel insanlara - Homer’in Kikloplarına, Thucydides’in “korsanlarına”- Yunanlıların bir zamanlar nasıl olduğunun örnekleri olarak bakabilmeleri gibi, 17. ve 18. yüzyıl filozofları da aynı şeyi yapmışlardı” (Nisbet, 2023: 227-228).

7. SONUÇ

Bu çalışmada “İlerleme fikrinin Tarihi” adlı eserden hareketle, insanlığın geçmişten bugüne sürekli ilerlediği ve bu ilerlemenin tarihsel kökeninde de 18. yüzyılın Avrupa’sında ortaya çıkan Aydınlanma dönemi olduğu tezinin Robert Nisbet tarafından nasıl çürütüldüğü hususu irdelenmiştir. Çağımızın en üretken düşünürlerinde biri olan Nisbet, söz konusu eserinde bize ilerlemenin sanıldığı gibi modern zamanlarda değil, kadim zamanlarla beraber ortaya çıktığını savunmaktadır. Ona göre ilerleme fikri, zamansal olarak son iki bin beş yüz yıl öncesine kadar gitmektedir. Bu fikrin ilk savunucuları, Antik Yunan ve Romalı düşünürlerdir. Başını Protagoras, Platon ve Aristoteles’in çektiği Yunanlı filozofları; Lucretius ve Seneca gibi Romalı düşünürler takip etmiş; bu düşünürleri de Orta çağ Avrupa’sında Aziz Augustinus, Jean Bodin, 17. yüzyılda Newton, Robert Boyle, 18. yüzyılda Hegel ve Joseph Priestley ve 19. yüzyılda da Comte, Spencer, Darwin ve Marx izlemiştir.

Uygarlığın geçmişte olduğu gibi bugün de ilerlediği fikrini savunan “ilerlemeciler” ile bu fikre karşı çıkan “gerilemeciler” arasındaki tartışmanın hiç zaman bitmeyeceğini düşünen Nisbet, ilerlemenin her ne kadar bir antik çağ düşüncesi olsa da günümüzde bunun çok daha ötesine geçildiğini iddia etmiştir. Ona göre günümüz modern çağın rasyonalistleri, Weber’in deyişiyle “dünyanın büyüsünü bozmak”; Marx’ın ifadesiyle “katı olan her şeyi buharlaştırmak” ve dolayısıyla da hayatı kutsallardan arındırmak için tabiri caizse Tanrı’yı dünyanın ötesine fırlatmak suretiyle modern hayatta ilerlemenin yakalanacağına inanmışlardır. Bunun yanı sıra Nisbet, aslında ilerleme fikrinin sadece insanların gelecekte maddi ve manevi açıdan daha iyi koşullarda yaşayacakları ve dolayısıyla mutlu olacakları fikrini içermediğini, aynı zamanda insanların dinle olan ilişkilerinin de nasıl olacağını belirleyeceğini vurgulamıştır.

Yavaş, kademeli ve sürekli bir değişimi içeren ilerleme fikrinin, insanlığın tarihsel gelişmesinin de ana motivasyonunu oluşturduğunu düşünen Nisbet, geldiğiniz noktada Batı’da ilerleme fikrinin geleceğinin ne olacağını düşündüğümüzde, bu soruya vereceğimiz her cevabın

aynı zamanda bizi Batı'daki Hristiyanlığın ve Yahudiliğin ne olacağı sorusuna da götüreceğini iddia etmiştir. Zira ona göre ilerleme fikrine dair yapacağımız her değerlendirme, bu fikre ontolojik bir temel sağlayan ve onu besleyen söz konusu dinlerin geleceğinin de tartışılmasını gerektirir. Dolayısıyla Nisbet, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dini düşüncenin gittikçe zayıfladığını; Antik Yunan ve Roma döneminde olduğu gibi 18. yüzyıl Avrupa'sının Aydınlanma döneminde de insanı hem maddi hem de manevi açıdan güçlendiren ve onu yüksek seviyelere çıkaran ilerleme fikrinin, dini düşünceyle beraber irtifa kaybettiğini iddia etmiştir;

“...Şimdi bütün göstergeler, Batı'nın ilerleme dogmasına olan inancının 20. yüzyılın son bölümünde her düzeyde ve her alanda hızla zayıfladığına işaret etmektedir... Aslında bunun arkasındaki nedenlerin, 20. yüzyıla özgü, benzeri görülmemiş dünya savaşları, totaliter rejimler, ekonomik bunalımlar ve diğer büyük siyasi, askeri ve ekonomik buhranlarla çok daha az ilgisi var. Asıl sebep, ilerleme fikrinin uzun süren tarihi boyunca dayandığı bütün temel entelektüel ve manevi öncüllerin o kadar hızlı olmasa da kaçınılmaz şekilde aşınmasıyla ilgilidir” (Nisbet, 2023: 35). Bu düşüncesiyle Batı'da ilerleme fikrinde yaşanan gerilemeyi durdurmak gerektiğini düşünen Nisbet, ilerleme dogmasına duyulan ihtiyacın her geçen gün daha çok hissedildiğini ve bunun için de Batı medeniyetine kaynaklık eden antikiteyi ve buradan fişkırان ilerleme fikrinin yeniden düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre kim ne derse desin ilerlemeye duyduğumuz inancın kaynağını klasik dünyada aramalıyız.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. (2013). “Nisbet’in Sosyolojik Düşünce Geleneği’ ne Derkenar: Etik Cemaat”, Sosyolojik Düşünce Geleneği eseri İçinde. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Bloch, M. (2023). Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği. (Çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Canatan, K. (2023). “Giriş”, Aurelius Augustinus, Tanrı Şehri. (Haz. K. Canatan). Ankara: Eskiyei Yayınları.
- Carr, E.H. (2016). Tarih Nedir? (Çev. M. G. Gürtürk). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cornford, F.M. (2022). Platon’un Kozmolojisi. (Çev. Ö. Orhan). İstanbul: Albaraka Yayınları, aktaran
- Fukuyama, D. (2002). Tarihin Sonu mu? “Tarihin Sonu mu?” (Çev. Y. Kaplan). (Der. M. Aydın vd.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Güngörmez, B. (2011). “Modernleşme ve Ara Kurumların Çöküşü”, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 8, 25-38.
- Güngörmez, B. A. (2024). Geleneğin Sosyoloğu: Robert Nisbet, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Işık, S. (2018). “Akideden Mite: Antikite’ den 20. Yüzyıla İlerleme Kavramı”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17(1), 15-31.
- Jenkins, K. (1997). Tarihi Yeniden Düşünmek (Çev. B. S. Şener). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Le Goff, J. (2016). Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı? (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Leibniz, J.P. (2017). Mümkün Dünyaların En İyisi. (Çev. Z. Direk). İstanbul: Metis Yayınları.
- Nisbet, R. (2014). Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek. (Çev. K. Bülbül & M. F. Serenli). Ankara: Kadim Yayınları.
- Nisbet, R. (2023). İlerleme Fikrinin Tarihi. (Çev. A. Bölükbaşı). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Nisbet, R. (1997). “Muhafazakârlık” Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi içinde. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Salgar, E. (2015). “İlerleme Kavramı Üzerine Tarihsel Bir İnceleme”, FLSF Dergisi, 19, 311-324.